

תשעה באב והשואה

מאת הרב צבי אינפלד

א. שקולה הריגתם כשרפת בית אלהינו

במאמר זה, ברצוננו להתייחס לקינה אודות גזרות תתנ"ו שבה מקונן רבי קלונימוס ב"ר יהודה על הרוגי קהילות שפירא, ורמיזא ומגנצא.

והוא מפרט:

שימו נא על לבבכם מספד מר לקושרה כי שקולה הריגתם להתאבל ולהתעפרה כשרפת בית אלהינו האולם והבירה. וכי אין להוסיף מועד שבר ותבארה ואין להקדים זולתי לאחרה, תחת כן היום לויתי אעוררה ואספרה ואילילה ואבכה בנפש מרה.

ובהשקפה ראשונה, הצהרה זו היא תמוהה מאוד. איך ייתכן? איך ניתן לקבוע ש"שקולה הריגתם להתאבל ולהתעפרה כשרפת בית אלהינו האולם והבירה"?

בלי למעט את הנוראות של הגזרות שפגעו בקהילות אלו, עובדה היא שפוגרום זה נמנה בין שורה ארוכה של מעשי השמדה והרס בציבור היהודי. כבר בתלמודנו נזכר הטבח ההמוני ביהודי אלכסנדריה של מצרים (ב115 לספירה)¹ שקדם לו הטבח (ב38 לספירה) שעליו מסר פילון תיאור מזעזע², פוגרומים שנעשו לשגרה בימי הביניים. ומן רשימה ארוכה זו, נזכיר שבמרוקו בעיר פאס (ב1033 לספירה) נרצחו כ-6000 יהודים, בעיר יורק שבאנגליה (ב1190 לספירה) נרצחו כ-500 יהודים, בשנת 1320 הוחרבו 120 קהילות בצרפת ובספרד, מ1391 עד 1414 נרצחו יותר מ400 יהודים בברצלונה שבספרד, בפאס (ב1465) נטבחה שוב הקהילה היהודית כולה שמנתה כנראה אלפי נפשות, בעוד שבגזרת ת"ח ת"ט (ב1648) נרצחו עד 50.000 יהודים בפולין ובאוקראינה.

בנוגע לגזרות תתנ"ו (1096 לספירה), בורמיזא (וורמס) - הטבח פגע ב800 נפשות, במגנצא (מיינץ) - הטבח פגע ב1300 נפשות, ובשפירא (שפייר) - עקב התערבותו של בישוף העיר שהגן על היהודים במבצרו, הצלבנים הצליחו להרוג כאחד עשר יהודים בלבד ומרבית הקהילה ניצלה. למרות שקהילות אלו נפגעו באופן קשה, הן הצליחו שוב להיבנות וליצור מרכז תורני חשוב כך שבשנת 1150 הם התאגדו לקהילות שו"ם (שפירא, ורמיזא ומגנצא) שהיתה להן השפעה מייסדת על היווצרות יהדות אשכנז בימי הביניים. נזכיר את רבי יהודה החסיד (נולד בשפייר ב1140) שבין תלמידיו נמנה רבי אלעזר מוורמס בעל "הרוקח" (נולד במיינץ בסביבות שנת 1160) שהיה חתום על תקנות קהילות שו"ם.

לכן, ישנם חוקרים שנטו לצמצם את עוצמת הפגיעות, וכתבו ש"למרות הרושם הנפשי העמוק שחרתו מסעי-הצלב, אשר חותמו ניכר היטב בתיאורי המאורעות, בפיזטים, באגרות ובקינות בני הזמן, העובדה הבולטת היא המשך הפעילות התורנית-ספרותית כסדרה, תוך שמירה של רציפות טכנית, אינטלקטואלית ונפשית עם זו שלפני 1096"³.

לעומתם חוקרים אחרים שכתבו בלשון זה:

בכרוניקות מסופר, כי חכמים אלה במגנצא ובורמיזא נספו יחד עם בניהם. מכאן, שנושאי העיקריים של היצירה הרוחנית - בניהן של אותן משפחות מיוחסות - אבדו מן העולם. די בה בעובדה זו לבדה כדי ללמד, כי פגיעתן של גזירות תתנ"ו הייתה קשה ביותר. יחד עם חכמים אלה נבזזו ונקרעו גם ספריהם. אלה מעטים ויקרים היו בלאו הכי, ואין צורך להאריך בדברים כדי להדגיש את משמעותה של פגיעה חמורה זו⁴.

אף על פי כן, האם ניתן לטעון ש"שקולה הריגתם להתאבל ולהתעפרה כשרפת בית אלהינו"? הרי משחרב בית המקדש, אמרו ז"ל - "נפסקה חומת ברזל בין ישראל לאביהם שבשמים"⁵, וממילא - לא

¹ גיטין נז ב.

² פילון האלכסנדרוני: "נגד פלאקוס", פרק תשיעי.

³ האנציקלופדיה העברית, כרך כג, עמ' 1124.

⁴ פרופ. אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמוד 437.

⁵ ברכות לב ב.

נראית רקיע בטהרתה" ⁶ ו'ננעלו שערי תפילה" ⁷, וכתוצאה מניתוק זה, "אין לך יום שאין בו קללה" ⁸ ו'אין חיים לשונאי ישראל" ⁹. הווי אומר שחורבן הבית הוא לא סתם "שרפת בית אלהינו האולם והבירה" אלא חורבן שהביא לשינוי מהפכני בעצם גורלו של עם ישראל בכך שמעתה מתקיימת חומה של ברזל בינו לבין בורא העולם. נכון שאנו מוצאים חז"ל האומרים "סילוקן של צדיקים קשה לפני הקב"ה יותר מחורבן בית המקדש" ¹⁰, אלא שמאיך גישה אמרו ז"ל "מיום שחרב בית המקדש נגזרה גזירה על בתיהן של צדיקים שיחרבו" ¹¹. על כך דברי המאירי: "כל שרואה בזמן הזה בתי הצדיקים בחורבן (...) ראוי להיות אדם נרעד ומשתומם על כך, ומ"מ אין ראוי לו להרבות בצער וראוי לו להעלות על לב שאף בית המקדש חרב, ודין לעבד שהוא כרוב" ¹². והיינו שכל הפרעות הן רק תולדות המתאפשרות מצד אותו ניתוק הגורם להסתר פנים, והיות שבתי צדיקים בחורבנם הם בבחינת "עבד" ש"רבו" הוא בית המקדש שחרב, איך אם כן ניתן להשוות את העבד [גזרות תתנו] לרבו [שרפת המקדש] ביום שבוכים על חורבן הבית?

והנראה שיש בעניין זה יסוד חשוב בגישה להיסטוריוגרפיה של ישראל.

ב. שואה או חורבן אירופה

בקיץ תשל"ו, הרב הוטנר זצ"ל מסר את שיחתו "שואה או חורבן אירופה?" ¹³ ל100 מנהלי ישיבות ובתי ספר שהתכנסו בישיבת חיים ברלין בניו יורק. וכפי שפרטה מערכת הקובץ "אורייתא" שבו פורסמו דברי הרב הוטנר, שיחה זו נועדה לתת תשובה לשאלות יסוד הנוגעות לשואה שהוצגו קודם לכן על ידי סגל המנהלים ¹⁴.

כהקדמה לדבריו, רב הוטנר מעמיד שהיות ש"ישראל ואורייתא חד הוא" ¹⁴, לימוד תולדות ישראל קשור קשר הדוק ביותר בלימוד התורה, וכמו שבלמוד התורה קיימת תופעה של "מגלה פנים שלא כהלכה", כך בלימוד תולדות ישראל ישנה סכנה של עיוות היסטוריה זו. לכן יסודו הראשון: וודאי הוא שהמונח "שואה" אינו מתאים כלל לתיאור החורבן. נכון הוא שחורבן זה היה יוצא דופן בכמותו ובהיקפו, אולם כאשר בוחרים במינוח חדש כדי להוציא חורבן זה מכלל החורבנות האחרים, אז מחטיאים את המהות הייחודית של אירועים אלו ¹⁵.

והוא מסביר ¹⁶.

במידה שנתבונן ונתעמק בהיסטוריה היהודית, ניווכח שחל שינוי מהפכני ביחס שבין ישראל לגויים. והיינו שעם ישראל עבר מתקופה של עוין מצד הגויים לתקופה שבה העמים הבטיחו ליהודים הבטחות בענייני שוויון שאחר כך אמנם הופרו ובוטלו. היהודים ציפו ליחס טוב אך ציפיות אלו נגוזו בים של עוינות ואכזריות. כך המהפכה הצרפתית במאה ה18 והמהפכה הרוסית במאה ה20 שהעניקו שוויון זכויות ליהודים שהשלטונות מיהרו אחר כך לבטל באופן שלא נשאר מהבטחות אלו דבר. וכן היא הצהרת בלפור שהבטיחה ב1917 את הייסוד של בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל, הצהרה שהשלטון המעיט את משמעותה בצורה דרמטית ב1922. אולם ברור שתופעה זו של ציפיות ואכזבות הגיעה לשיאה בגרמניה של המאה ה20.

⁶ ברכות נט א.

⁷ ברכות לב ב.

⁸ תנחומא תצוה פרק יג.

⁹ שיר השירים רבה פרשה ד פסקה יב

¹⁰ איכה רבה פרשה א פסקה לו.

¹¹ ברכות נח ב.

¹² מאירי על פי ברכות שם.

¹³ אורייתא תשע"א, נתניה, עמוד תסז. כפי שמציינת המערכת, שיחה זו - שנאמרה באידיש, תורגמה לאנגלית באישור הרב בעצמו, והמאמר באנגלית חזר ותורגם לעברית כך שהמאמר בעברית הוא בעצם בבחינת נ"ט בר נ"ט, תרגום של תרגום.

¹⁴ על פי זוהר ח"ג עג א.

¹⁵ אורייתא עמוד תסט.

¹⁶ שם על פי עמודים תפט-תעא.

והוא שב1812, פורסמה ההצהרה המפורסמת שהעניקה את האמנציפציה ליהודי פרוסיה, אך כבר 1912 התחילו להציע ולהכין חקיקה אנטי-יהודית שנתנה ב1935 לגיטימציה חוקית לאנטישמיות. תקופה היסטורית זו הגיעה לשיאה ולסיומה בשואה, רצח העם הגדול ביותר שהופעל ישירות על ידי גזרות ממשלתיות רשמיות וחוקיות. התוצאה הסופית של תקופה זו היתה משמעותית ואפילו גורלית. חורבן זה הביא את העם היהודי לאבד את האמון המלא שנתן בעולם הלא יהודי כך שתוך תקופה קצרה מבחינה היסטורית הוטבעה בנשמתו של היהודי האכזבה מאומות העולם.

ג. וְזָנָה אַחֲרֵי אֱלֹהֵי נֹכַר הָאָרֶץ

ברור - טוען הרב הוטנר, שאין אירועים אלו מקריים כלל וכלל, להיפך, הם משקפים תוכנית כללית מקיפה של בורא העולם. ואם אנו מוצאים תקופה שבה יהודים נעים מתקווה לאכזבה מאומות העולם, בהכרח שתופעה זו נזכרת בתורה שהרי "ישראל ואורייתא חד הוא".

על כך הפסוקים בדברים (לא, טז-יח):

וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה הֲנִיךְ שָׁכַב עִם אֲבֹתֶיךָ וְקָם הָעָם הַזֶּה וְזָנָה אַחֲרֵי אֱלֹהֵי נֹכַר הָאָרֶץ
אֲשֶׁר הוּא בָּא שָׁמָּה בְּקִרְבּוֹ וְעִזְבֵנִי וְהִפְרֵ אֶת בְּרִיתִי אֲשֶׁר כָּרַתִּי אִתּוֹ:
וְחָרָה אַפִּי בּוֹ בַּיּוֹם הַהוּא וְעִזְבֹתָיִם וְהִסְתַּרְתִּי פְּנֵי מַהֵם וְהָיָה לְאָכַל וּמִצָּאָהוּ רְעוֹת רְבוֹת
וְצָרוֹת וְאָמַר בַּיּוֹם הַהוּא הֲלֹא עַל כִּי אֵין אֱלֹהֵי בְּקִרְבִּי מִצָּאוֹנֵי הָרְעוֹת הָאֵלֶּה:
וְאֹנְכִי הִסְתַּר אֶסְתִּיר פְּנֵי בַּיּוֹם הַהוּא עַל כֹּל הָרָעָה אֲשֶׁר עָשָׂה כִּי פָּנָה אֶל אֱלֹהִים
אַחֲרָיִם:

ובכן, חייבים לקבוע את משמעותו של הביטוי "אלהי נכר הארץ". אם כפי הבנתם של רש"י ורמב"ן שהנידון הוא עבודה זרה, מלבד שהיצר לאליליות בוטל על ידי אנשי כנסת הגדולה, איך להבין שרק כאן מזכירה התורה את העונש הנורא של "והיה לאכול" [כליה], ולא בשתי התוכחות שבהן מזהיר ה' את עמו מפני התוצאות הנוראות של עשיית הרע? לכן יש לפרש "וזנה אחרי אלהי נכר הארץ" כמשיכה אל עמים זרים ולמתן אמון בהם, וזה בעקבות תרגום אונקלוס "ויטעי בתר טעות עממי ארעא" שמשמעותו הפשוטה היא "תעיייה אחר האומות". מכאן הופעתן של "רעות וצרות רבות" שמגמתן לגלות שהן באות "על כי אין אלהי בקרבי".

תגובה זו - מעיר הרב הוטנר, אינה משתייכת לדרכי התשובה שכן התשובה דורשת ויודוי בלשון של "חטאתי" בנוסף להזכרת פרטי העברה. "אין אלהי בקרבי" הוא רק ביטוי של הכרה באשמה שהיא הפותחת את הדרך לתשובה. ולפי הבנה זו, "הרעות רבות וצרות" אינן עונש על החטאים אלא תיקון על האמון המוטעה בגויים בכך שצרות אלו נחתו עלינו דווקא מאותם עמים שזכו באמונתנו¹⁷. וכאמור, עובדה היא שהתוצאה הסופית של התקופה הזאת התאפיינה בכך שהאמון בעולם של הגויים פינה את מקומו לגינוי באמון, והאכזבה מהעולם הלא-יהודי הוטבעה עמוקות בנשמה היהודית.

וכן היא סיבתו של כל חורבן. הדפוס של תולדות עם ישראל לאורך כל הדורות הוא "חורבן-גלות-גאולה", ואין שום אירוע הזקוק לקטגוריה חדשה או להגדרה מחדשת¹⁸. והיינו שישנה תוכנית אלוהית שלפיה אסונות וייסורים מובילים לגאולה, וכיתר החורבנות, אין השואה אלא אותו צעד בהליכה הבלתי נמנעת לקראת הגאולה. מכאן קביעת העובדה שהמונח "שואה" אינו מתאים כלל לתיאור החורבן. וזה משום שיש למילה זו המשמעות של אסון מובדל שבדומה לרעידת אדמה או צונמי, אינו קשור לשום דבר שקרה לפניו או לאחריו. אך גישה זו רחוקה היא מאוד מהשקפת התורה בנושא של תולדות ישראל. חורבן יהדות אירופה הוא חלק בלתי נפרד מההיסטוריה שלנו, ואל לנו לבודד אותו ולהסיר ממנו את המשמעות העצומה שיש לו עבורנו¹⁹.

והרב הוטנר מסכם:

אין צורך לומר שמכיוון שחורבן יהדות אירופה היתה תוכחה, גזרה שעם ישראל נושא על כתפיו כחלק בלתי נפרד מהיותו העם הנבחר, אין לנו שום זכות לפרש מאורעות אלה כעונש ספציפי מכל סוג שהוא עבור חטא ספציפי. אדם צריך להיות נביא או תנא

¹⁷ שם עמוד תעג.

¹⁸ שם עמוד תעט.

¹⁹ שם, עמוד תעח.

לפני שיוכל לטעון שהוא יודע את הסיבות הספציפיות למה שקרא לנו; כל אדם שהוא בדרגה פחותה מכך הטוען שהוא יודע, הרי הוא דורך לשווא על גוויות הקדושים שמתו על קידוש השם, ומשתמש לרעה בכוחו לפרש את ההיסטוריה היהודית ולהבינה²⁰.

ד. אֱלֹהֵי מִסְעֵי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל

והנראה שבמדרשי חז"ל ניתן למצוא סימוכין לגישת הרב הוטנר לפיה הדפוס של תולדות עם ישראל לאורך כל הדורות הוא "חורבן-גלות-גאולה" בכך שכל החורבנות מכוונים בשווה לאותה הליכה לקראת הגאולה. וכוונתנו לפרשת המסעות שעליה תמחו המפרשים: למה בכלל נכתבה ומה בשבילנו התועלת בידיעת מסעות אלו?²¹

על כך שלושה מדרשים שונים:

- (1) אמר הקב"ה למשה: כתוב את המסעות שנסעו ישראל במדבר כדי שיהיו יודעים מה נסים שעשיתי להם²².
- (2) "נְחִיתָ כְּצֹאן עֶמְקָה" (תהלים עז, כא) - מה הצאן כל היכן שהרועה מנהיגה היא נמשכת אחריו, כך ישראל כל מקום שהיו משה ואהרן מסייעים אותם היו נוסעים אחריהם שנאמר (במדבר לג, א) "אֱלֹהֵי מִסְעֵי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל", לקיים מה שנאמר "נְחִיתָ כְּצֹאן עֶמְקָה בְּיַד מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן"²³.
- (3) "אֱלֹהֵי מִסְעֵי" - משל למלך שהיה בנו חולה, הוליכו למקום אחד לרפאותו. כשחזרו התחיל אביו מונה כל המסעות ואומר: כאן ישננו כאן הוקרנו כאן חששת את ראשך. כך אמר לו הקב"ה למשה: מנה להם כל המקומות היכן הכעיסוני, לכך נאמר "אֱלֹהֵי מִסְעֵי"²⁴.

לאמיתו של דבר, אין אלו מדרשים שונים, להיפך, הם משלימים זה את זה. והוא שלפי ביאורו של רבינו בחיי, המסעות במדבר מבשרות שבגאולה העתידה שוב ינהל הקב"ה את ישראל במדבר באותם המקומות אשר עברו כשיצאו ממצרים²⁵. לאור הבהרה זו ניתן לומר שמעשה אבות סימן לבנים, וכל המסעות במדבר מאותות את מסעיהם של ישראל מיציאתם מן המדבר עד הגאולה העתידה. ובדומה למלך שהיה בנו חולה והוליכו למקום אחד לרפאותו, כן הוא הקב"ה המוליך את ישראל למקום הנקרא "אחד" כפי תוכן הכתוב (זכריה יד, ט) "בַּיּוֹם הַהוּא יִהְיֶה ה' אֶחָד וְשֵׁמוֹ אֶחָד". במילים אחרות, מגמת כל המסעות בלי הבדל היא להביא את ישראל אל תכליתם המבוקשת שעתידה לרפאות אותם מכל חולי ומכל מדווה. ולפי הבנה זו, חורבן יהדות אירופה הוא חלק בלתי נפרד מהמסעות שלנו, ואל לנו לבודד אותו ולהסיר ממנו את המשמעות העצומה שיש לו עבורנו. אלא שרק לעתיד לבוא הקב"ה יאפשר להם לישראל לחזור אל כל המקומות שבהם הכעיסו אותנו, וזה כדי לגלות להם שכל "רעות רבות וצרות" שפגעו בהם היו "על פי ה'" כדי להוביל אותם אל יעדם הנחשק והסופי, ויעמדו על כך בצורה ברורה עד כמה הנהגה עילאית זו היתה ניסית לחלוטין. והיות שישראל מאמינים באמונה שלמה באמיתת הנהגה זו, הם נחשבים כצאן שעליהם מתייחסים דברי שבח "נְחִיתָ כְּצֹאן עֶמְקָה" שלמרות כל הנדודים והתלאות, הם נמשכים אחרי בורא העולם.

ולאור הנחות אלו אנו חוזרים אל הנידון שפתחנו בו תחילה. "שקולה הריגתם להתאבל ולהתעפרה כשרפת בית אלהינו. והיתה שאלתנו: איך ייתכן? איך ניתן להשוות את העבד [גזרות תתנו] לרבו [שרפת המקדש]? אלא שהם הם הדברים.

וודאי שערכו והיקפו של חורבן הבית עולה לאין ארוך על כל החורבנות שבפגעו בעם ישראל, וזה בדומה לחורבן אירופה [שואה] שהיה יוצא דופן בכמותו ובהיקפו, רצח העם הגדול ביותר שהופעל ישירות על ידי גזרות ממשלתיות רשמיות וחוקיות. אלא שבמהות הדברים, כל "הרעות רבות וצרות"

²⁰ שם עמוד תעט. הרב הוטנר מגיב כאן נגד כל אלו שהסבירו את השואה כעונש "מידה כנגד מידה" על כך שהיהודים הושפעו מהתרבות הגרמנית עד כדי לחכות את התנהגותו של העם הגרמני. עיין בזה מאמרו של גמליאל שמלו "רדיקליות פילוסופית בעולם הישיבות: הרב יצחק הוטנר על השואה", אתר <http://www.hakirah.org>.

²¹ עיין רמב"ם מורה נבוכים חלק ג פרק נ.

²² במדבר רבה פרשה כג פסקה א. ובדרך זו פירש הרמב"ם את אותו עניין.

²³ שם שם פסקה ב.

²⁴ שם שם פסקה ג.

²⁵ רבינו בחיי במדבר לג, ב.

שהפגיעו את ישראל משתייכות באותה מידה לאותו דפוס "חורבן-גלות-גאולה" המאפיין את תולדות עם ישראל. והיות שכל החורבנות בשווה משתתפים יחד בהליכה הבלתי נמנעת לקראת הגאולה, ישנה הצדקה לאותה הצהרה לפיה "שקולה הריגתם כשרפת בית אלהינו".